

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК УНІВЕРСАЛІЯ ДІАЛОГІЧНОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ЕТИКИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ ВІТЧИЗНЯНИХ МИСЛИТЕЛІВ

Людмила Москальова

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті розкрито сутність основних ідей, що стосуються формування толерантного ставлення до людей іншого віросповідання в історичній ретроспективі. Автор наводить цитати та думки вітчизняних мислителів щодо поняття «толерантність» як необхідного для подальшого розвитку людських взаємин у суспільстві.

Аннотация:

Москалева Людмила. Толерантность как универсалии диалогичности религиозной этики в педагогическом наследии отечественных мыслителей.

В статье раскрыто сущность основных идей, касающихся формирования толерантного отношения к людям другого вероисповедания в исторической ретроспективе. Автор приводит цитаты и мысли отечественных мыслителей относительно понятия «толерантность» как необходимого для дальнейшего развития человеческих взаимоотношений в обществе.

Resume:

Moskalyova Lyudmila. Tolerance as universals of the religious ethics dialogueness in the pedagogical heritage of native thinkers.

The article represents the essence of the basic ideas for the formation of tolerance towards people of other faith in historical perspective. The author quotes the thoughts of native thinkers regarding the concept "tolerance" as required for the further development of human relationships in society.

Ключові слова:

толерантність, релігійна етика, діалогічність.

Ключевые слова:

толерантность, религиозная этика, диалогичность.

Key words:

tolerance, religious ethics, dialogueness.

Постановка проблеми. Однією з ознак сучасного українського суспільства є нетерпимість, неповага до іншої людини, що сповідує іншу віру, дискримінація тощо. Ті ідеї, які були проголошені в Декларації принципів толерантності ще в 1995 році, не стали основою для соціального розвитку. Але самі ідеї культивування, входження такого поняття як «толерантність» у всі гуманітарні сфери підтримуються в наукових колах. Толерантність стає одним із ефективних засобів подолання міжнародного тероризму та сучасного екстремізму.

У змісті концепту діалогічності релігійної етики важлива роль відводиться толерантності. Вона виступає як умова реалізації моральних принципів у соціумі. Формування толерантності на сьогодні має стати провідним у процесі підготовки молоді до налагодження успішного діалогу в полікультурному суспільстві, оскільки саме такий процес забезпечить подолання явищ релігійної нетерпимості, нерозуміння основних етичних положень.

Особливого значення проблема формування толерантності набуває в різних мультикультурних і багатоконфесійних спільнотах, які проживають на території України.

Формулювання цілей статті. Мета статті – висвітлити основні думки та ідеї щодо розуміння вітчизняними мислителями понять, які сьогодні є структурними компонентами терміна «толерантність».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основна увага дослідників, що аналізують проблему формування толерантності серед сучасної молоді, зосереджується на педагогіці та психології толерантності (О. Грива, І. Зязюн, Б. Рієрдон,

О. Сухомлинська та ін.); ідей етнопедагогічних традицій у вихованні молодого покоління (Г. Волков, Т. Гурова, Е. Койкова, В. Кукушин, Л. Редькіна, Ю. Руденко, Г. Філіпчук та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Толерантність (лат. *tolerantia* – терпіння) у сучасному суспільстві сприймається неоднозначно. Дотепер точаться дискусії щодо цього поняття як необхідного в житті суспільства, адже саме толерантне ставлення до Іншого не дає змоги розвиватися такому кризовому явищу, як дискримінація. Залишаються також не зрозумілими значення одиниць виміру, що можуть вказати на межі терпіння; розробці підлягають і різні форми існування толерантності тощо.

Вважаємо, що історично першою формою існування толерантності була саме віротерпимість, закладена в християнстві, у зв'язку з чим виникла значна кількість ідей про налагодження взаємин між людьми різного віросповідання. Так, у християнських вченнях сформульовано моральний принцип взаємоповаги, що розкривається у відомому біблійному тексті: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви» [2, с. 170].

У Посланні апостола Павла до галатів натрапляємо на підтвердження ідеї єдності, в основі якої толерантне ставлення до Іншого, незалежно від ознак статі, соціального статусу, віросповідання тощо: «немає вже юдея, язичника; немає раба, ані вільного; немає чоловічої статі або жіночої: оскільки всі ви єдині у Христі Ісусі» [2, с. 231]. Отже, ідеї людинолюбства, рівності всіх людей перед Богом, гідність людини та повага до кожного є основою розуміння толерантності.

Ідея віротерпіння проголошується заради спасіння душевної сутності людини як кінцевої мети її земного існування. Але через нездатність народів християнського Заходу та мусульманського Сходу критично осмислювати релігійні тексти своїх священних книг, які для них були вищою істиною і заперечували одна одну, породжувала історичну тенденцію протистояння на релігійному ґрунті. Окрім цього, нездатність самих християн з повагою ставитися до людини, що є представником іншої течії у християнській релігії (католицтво, православ'я, протестантизм тощо), і дотепер породжує безліч проблем. Підкреслимо, що ця тенденція в різні епохи загострювалася в соціумі, адже абсолютизація священних учинь, екстремістське розуміння релігії, встановлення релігійної догматики породжувало неповагу до інших релігійних переконань, що призводило до протистоянь та кровопролитних війн (як зовнішніх, так і внутрішніх).

Ідея, що проголошувалася вітчизняним філософом В. Зеньківським щодо перетворення людини розумної, яка не є засліпленою та фанатичною у сповідунні релігії, висунута в його творі «Християнська філософія» [3, с. 25]. «Християнство, – писав мислитель, – від початку було релігією Логосу... Віра апостолів і безпосередніх учнів Спасителя жодною мірою не приймала розмежування або протиставлення її розуму – вона була «знанням», що перебувало в живій згоді зі звичайним знанням. А в апостола Павла дуже розвинене вчення про те «оновлення розуму» (Рим. 12, 2), яке звільняє від проходження «віку цього» і є початком нашого «перетворення». Християнам слід, за апостолом Павлом, «мати Бога у пізнанні» (Рим. 1, 28), і ми повинні боятися того «засліплення розуму», яке йде від «бога віку цього» (II Кор. 4, 4)» [3, с. 25]. Природа знання, за В. Зеньківським, є надіндивідуальною та виявляється у вселюдській єдності, «єдиносущія людства» [3, с. 42].

Можна вважати беззаперечним те положення, що розумне ставлення до релігійних догматів іншої людини у працях вітчизняних мислителів розкривається поступово, що знаходить відображення у історичній ретроспективі. І саме така поступовість розкривається перед нами в цілісній повноті, коли ми торкаємося і ранніх пам'яток вітчизняного письменства, і сучасних етико-аксіологічних концепцій. Це означає, що в релігійній свідомості давніх народів, як і у свідомості наших сучасників, завжди живе і діє інтуїтивне розуміння ідеї необхідності формування терпіння до представників іншої віри через особливі процедури, що мають виявлятися у спеціально організованому збудженні діяльності пізнавальних сил, насамперед, у молоді.

Інтуїція в розумінні ідеї процесу формування терпіння у молодого покоління не є плодом або підсумком пізнавальної діяльності, оскільки динамічно ця діяльність залежить від того, що педагогам надається її невідомий сенс як невідома розумність, і через аналіз педагогічної спадщини вітчизняних мислителів стає можливим її «розгадування», розкриття для подальшого розуміння у стрімко змінюваних умовах. Уся динаміка розуміння ідеї процесу формування терпіння саме в цьому, і як тільки інтуїтивне починає тьмяніти або зникати, вихователі молоді перестають шукати смислову розгадку, не прагнуть до побудови алгоритмічних рішень у пізнанні суті моральних постулатів іншої віри, а керуються загальними положеннями, нівелюючи різноманітність релігійних культур і розмаїтість релігійного світогляду.

Зауважимо, що саме в терпимості до релігійних поглядів Іншого вітчизняні мислителі завжди вбачали шлях подолання фанатизму, непорозуміння, ненависті у ставленні до людей іншої віри та інакодумців.

В Україні розуміння толерантних відносин між людьми сягають давнього періоду княжої доби (IX-XIII ст.). Ставлення до інших релігій було тісно пов'язане як із самим буттям народів, що проживали на території нашої країни, так і з ідеями формування української державності, визнання громадянських прав кожної людини, її гідності. Враховуючи неоднозначність ситуації, що зумовлювалася розбіжностями в культурній, соціально-економічній і політичній сферах, підкреслимо, що цей процес супроводжувався значними змінами в релігійній свідомості народів. Перехід від язичництва до християнства, що був дуже складним у житті соціуму, різноманітність поглядів на релігію актуалізувало в роботах вітчизняних мислителів тему налагодження мирних стосунків.

Витоки сучасної ідеї толерантності вбачаємо ще у працях українських мислителів періоду Київської Русі. Так, у «Повчанні» Луки Жидяти визнається принцип братолюбства, що міцно пов'язаний із терпінням до кожної людини: «...любов майте з кожною людиною ... претерпіть брат брату» [6, с. 15]. Важливим також для розкриття толерантності як універсальї діалогічності релігійної етики є й настанови про те, що не можна сварити між собою інших, а потрібно мирити людей, не засуджувати інших навіть подумки, не правити теревені, не говорити сороміцькі слова, не гніватися щодня та не лаятися.

Головні положення, що були викладені Лукою Жидятою в «Повчанні», на думку вітчизняних істориків [6, с. 14], пізніше стали основою для стародавніх настанов Володимира Мономаха на праведне життя, справедливий суспільний лад.

У його «Повчанні дітям» лунає заклик до подолання міжусобиць заради громадянського миру та єдності Руської землі [7, с. 34].

У цьому відомому творі терпіння виступає вищою чеснотою, запорукою досягнення гармонії, любові та миру. Сповідуючи ідеї братолюбства, які містяться й у сучасному трактуванні й розумінні толерантності, Володимир Мономах закликав до стриманості у словах, упокорювати думки, управляти навіть своїми очима. Учинки людини мають бути благочестивими, за євангельським словом. Скривдженому він пропонує не мститися; той, кого ненавидять, має любити, а той, кого женуть, має терпіти [8].

Підкреслимо, що ще з давніх-давен принцип терпіння набрав характеру етичної чесноти, сприймався як ефективний засіб становлення громадського порядку, адже слугував утвердженню моральної дисципліни. Так, у заповіді Ярослава Мудрого своїм синам натрапляємо на заклик до взаємного терпіння, що уможливує не тільки розвиток міжособистісних стосунків між людьми, а й благоустрій всієї батьківщини: «...Живіть між собою в любові... якщо будете жити в любові між собою, і Бог буде з вами і підгорне під вас ворогів ваших і будете мирно жити. Та коли будете в ненависті жити, у сварках і міжусобицях, то й самі загинете, і землю батьків і дідів своїх погубите... Але слухайте брат брата, живіть мирно» [8, с. 111–112].

Отже, ідея терпіння, витоки якої слід шукати в етиці християнського вчення, пронизувала твори найдавніших мислителів Київської Русі, а надалі набула розвитку й стала підґрунтям для сучасного трактування феномену толерантності.

Враховуючи складність релігійно-церковної історії на теренах нашої держави, розглянемо ідеї віротерпимості, які містяться в рідкісних виданнях Києво-Могилянської академії. В. Аскоченський, автор видання «Киев с его древнейшим училищем Академиею», писав про найважчі часи для українського народу. Розкриваючи сутність основної проблеми православного духовенства – невміння самостійно опановувати істини віровчення, а лише дотримуватися їх «по преданию», – автор зазначав, що через це митрополитськими та єпископськими кафедрами керувало духовництво з Греції та Болгарії. При цьому викладання «вищих наук» на територіях Західної України здійснювалося католицькими священиками у створюваних ними школах та училищах, у яких відбиралися для подальшого навчання в іноземних університетах найталановитіші діти. Вплив католицького віровчення на український народ був великим, і, як зазначав В. Аскоченський, уже в 1321 році в Києві з'явився перший католицький єпископ і, відповідно, розгорнулося широке будівництво костелів зі школами та училищами.

Важкими для людей, які сповідували православну віру, були часи царювання Казимира IV. Він хоч і не мав права порушувати громадянські та церковні статuti на підлеглих йому територіях (Галицька та Волинська області), адже була домовленість про віротерпимість, проте після їх прийняття став гонителем людей, що сповідували православ'я. В. Аскоченський писав про те, що Казимир IV селив католиків між руськими, віддавав латинським костьолам будівлі православних церков, як і інші королі, на яких мали великий вплив католицькі єпископи [1, с. 18–20].

На протигагу католицьким школам і училищам на території України почали з'являтися конгрегації та братства, у яких були не лише православні ченці та учні, але й прихожани, які опікувалися освітою. До таких братств належало Львівське братство, що було засноване в 1586 році єпископом Гедеоном Балабаном. Основні завдання, що виконувало Львівське братство – навчання дітей Святого Письма, а також грецької та слов'янської мови. Однак це училище, як і училища інших братств, засновані в різних містах на тодішній території України (Могильов, Луцьк, Полоцьк та ін.) було зруйновано.

У Южноруських літописах, що були відкриті та видані М. Белозерським, натрапляємо на «Лемент людей побожныхъ, шо ся стало въ Литовской земли». Цей твір, запозичений ним із рукописної збірки «Пчела», був дуже відомим у XVII ст. на території України. За свідченням історика, «Лемент людей побожныхъ, шо ся стало въ Литовской земли» було створено за часів царювання Олексія Михайловича, між 1645–1676 роками на Поділлі або на Волині, де у той час були сильні міжусобиці. Але невідомий поет звернувся в цьому вірші й до минулих славетних часів, і до того, що може спричинити ворожнеча між людьми: «Некогда страна была славна / И всем неприятелям ужасна, / А тепер вся паде мечем / Междуособным сечем; / Бо все окрес врази ликуют, / Веселятся и погибели нашей триумфуют...» [10, с. 160].

Засноване у Києві училище надало можливість розгорнутися полеміці між католицькими та православними вченими. У Київському училищі навчали не тільки грецької, а й латинської мови, а також викладачі закладу приділяли увагу й «вищим наукам», особливо богослов'ю, яке відстоювало істини у такий момент, коли вчення православної Церкви винищувалося різними лжевченнями. Збереглися також відомості про те, що відомий святитель, Петро Могила, для того, щоб отримати перемогу над хитрими й звабливими промовами ворогів істинної віри, наважився сформулювати коло діячів, що мали б гідно відстоювати православне віровчення перед суперниками. Він на свої заощадження вислав за кордон молодих

людей чернечого й світського звання для їх удосконалення у вищих науках, а сам тим часом під ім'ям Христофора Філалета викривав «яд под язиком лагодне мовячих утаенный», корисливість, жадібність, злість та ненависть католицьких священників до людей іншої віри, що є противним істинному християнству: «В церквах отмены чинячи, тела мертвых греческой веры людей, из земли выкопанные, выметуют!» [12, с. 302]. Підтверджуючи необхідність терпіння для правди, терпіння через мученицький вінець, Петро Могила розкривав послідовність виникнення внутрішньої війни, яка, за його словами, з усіх зол на світі є найгіршим: після примусу йде зухвалість, зухвалість породжує суперечки, з суперечок – розриви через силу, а вже такі розриви призводять до внутрішньої війни, яка не тільки є найбільш отруйною, ніж всі інші війни, але й досить довго може тривати. Для того, щоб зупинити внутрішню війну, необхідно дійти згоди та дотримуватися права «Божого й природженого», оскільки жаліслива річ – терпіти утиск від вищого, більш жалісна – від рівного, найбільш жалісна – від підлого. У такому разі терпимість, як зазначав автор, часто внаслідок образи втрачає свої ознаки й змінюється на «попудлівість» (застар. – розгубленість, збентеження, мстивість, дратівливість, лють тощо) [12, с. 304–305].

Але, окрім суто теологічної проблематики, питання толерантного поводження з іншими людьми розкривалося в різних настановах інших відомих мислителів, що склали вітчизняну педагогічну спадщину, важливу для виховання молоді. Так, Герасим Смотрицький писав про те, що потрібно бути дуже обережними з тими людьми, які «рождают свары», адже істинний християнин має бути незлобливим, тихим до всіх. Настанови давнього мислителя, на нашу думку, і сьогодні відповідають поведінці толерантної людини: «... Скверных же тщегласий отменяйся, наипаче бо приспеют в нечестие. Блюсти же ся достоит от творящих распря и раздоры, таковы ибо господа нашему Иисусу Христу не работают, но своему чреву. Бесед же злых о всем хранися, понеже тлят обычая благи; с преподобным бо преподобен, глаголя пророк, со строптивым же развращен будещи; беседы бо злы растлевают человеком умы и лишают истины» [12, с. 210].

На думку Г. Смотрицького, саме «васнь» (давньоруськ. – суперечка, чвари, зухвалість), ненависть і ворожість у відносинах між людьми спричиняють різні труднощі та втрати. Ключем цього, як уважає мислитель, є порушення прав не лише в законних церковних діях, але й у всіх світських справах і вчинках [12, с. 228].

Цікавими в контексті нашого дослідження є праця Стефанія Зизанія «Казанье Святого Кирила, патріарха Іерусалімського, о антихристе і знаках

его, з розширенням науки против ересей розных». Так, ці знаки спочатку будуть проявлятися на самих особах, які мають духовний сан: «...єдин другого видаст, и зненавидит друг друга. И кгда услышишь, иж владыки на владык, клирики на клириков, и иных сану духовного на себе повстающих и до крове находящих ... не дивуйся, иж владыки едины других зненавидять» [12, с. 252]. Наступний знак буде, як писав Стефан Зизаній, проявлятися не тільки на особах, які мають духовний сан, а й на «посполитых» (малоруських селянах) – висохне любов між багатьма, люди будуть лише зовні ласкавими, а не серці замишлятимуть зраду, і, кажучи добрі слова, будуть чинити злі справи.

У 1846 році в Києві Миколою Костомаровим створюється Кирило-Мефодіївське братство, до якого увійшли Володимир Білозерський, Михайло Гулак, Пантелеймон Куліш, Олександр Маркевич, Тарас Шевченко. Своєрідним маніфестом Братства, у якому історія України розглядалася в контексті світового історичного процесу, стала «Книга буття українського народу», написана М. Костомаровим. У ній йшлося про те, що людський рід забув Бога і віддався дияволу, кожне з племен вимислило собі богів, і в кожному племені народи повідумували собі богів. За цих богів люди стали битися, і від цього на Землі постали горе, бідність, хвороби, нещастя та незгода. Як писав М. Костомаров, тогочасні імператори й пани домовилися про те, що вони приймуть християнство, але саме вчення буде перевернуте так, щоб їм добре було, а народ був би обдуреним. Зважаючи на слова Христа «Віддайте, отже, що кесареве – кесареві, а що Боже – Богові» та заклик Апостола «Будь-яка влада від Бога», М. Костомаров заперечував те, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно та люб'язно розійшлася віра й свобода, бо коли християнин буде «віддавати» нехристиянському кесареві кесарево (платити податки, дотримуватися закону), то кесар, прийнявши віру, повинен одріктися від свого кесарства, оскільки тоді він, будучи першим, повинен стати всім слугою. Як зазначав автор, Слов'янщина хоч терпіла й терпить неволю, але її вона створила не сама, бо і цар, і панство не створені слов'янським духом, а духом німецьким або татарським: «I тепер у Росії хоч і є деспот – цар, однак він не Слов'янин, а Німець, тим і урядники в його Німці, тому й пани хоч і є в Росії, та вони швидко навертаються на Німця, або Француза, а справжній Слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога – Ісуса Христа, Царя над небом і землею» [4, с. 21].

Підкреслимо, що незгоду між людьми М. Костомаров визнавав найбільшим лихом, і для того, щоб суспільство могло розвиватися, автор закликав до створення всеслов'янського братства

на основі етичних цінностей християнства, серед яких терпіння поставало своєрідною універсалиєю для налагодження діалогу не тільки між рідними людьми, а й між людьми з сусідніх країн. Свободу, братерство та терпиме ставлення один до одного М. Костомаров уважав єдиним порятунком від загибелі та втрати своєї нероздільності не тільки для народів України, а й для народів усієї Слов'янщини [4].

Ідеї, що пов'язані з розв'язанням проблеми налагодження безконфліктних стосунків, любові та помірності між людьми, пронизують етико-аксіологічні концепції Г. Сковороди, П. Юркевича. Так, Г. Сковорода у трактаті «Начальная дверь к христианскому добронравию» писав про Божу «премудрість», яка, віддзеркалюючись у душі людини, робить її саме людиною, а не диким монстром, і саме така премудрість дає можливість людині мати гідне співжиття з іншими [9, с. 118]. Щаслива людина є та, як вважав Г. Сковорода, у якої внутрішній світ сповнений любов'ю і дружнім ставленням до оточення. Роздуми видатного філософа щодо мирних стосунків між людьми відображають сучасне розуміння необхідності існування толерантності в соціумі, що так само слугує запорукою гармонійного співіснування в суспільстві.

П. Юркевич, розмірковуючи над питанням дотримання миру між людьми, наголошував на тому, що людина є моральною особистістю і не має ворогувати з подібними до себе; і за будь-яких обставин вона має послуговатися моральними принципами справедливості. Саме ці принципи вказують на те, де і коли бажання людини не є законними, де і коли вони суперечать благу загальному та благу її ближнього [11, с. 6].

Серед дослідників ідей толерантності можна назвати й видатного педагога, богослова І. Огієнка, який вивчав різні аспекти розвитку особистості. Універсальними для розвитку етичної думки постають його афоризми: «Умій прощати – у цьому висота служби ближньому»; «Переконайте добром тих, хто думає або робить зле»; «З веселим обличчям дивімося в очі терпимості, але обмірковуймо вихід із неї спокійно, розважливо й розумно» [5, с. 25].

Висновки. Отже, як переконуємося, толерантність як діалогічна універсалия релігійної етики живиться ідеями, закладеними у вітчизняній педагогічній спадщині, і саме в цих працях можна

знайти різні повчання та види духовних практик, що спрямовують відносини людей у суспільстві на його розвиток. В основі толерантності, як свідчить аналіз праць вітчизняних мислителів, – базові цінності та найкращі морально-етичні риси й характеристики людини. Ці категорії, що по-різному розкривають ідеї толерантності, можна класифікувати за певними рівнями прояву у свідомості та поведінці людини.

Так, на інтраперсональному рівні толерантність виявляється через такі настанови, якості людини, як: визнання власної рівності з іншими людьми незалежно від їх статі, соціального статусу, віросповідання; здатність до оновлення розуму та до перетворення власної душевної сутності; самоповага; розумне ставлення до релігійних догматів; здатність до самостійного опанування істини.

До міжособистісного рівня належать такі моральні риси, здатності людини та морально-етичні цінності, як: братолюбство; вислуховування думок Іншого; повага до Іншого; здатність до критичного осмислення релігійних догм для блага ближнього; здатність до організації збудження діяльності пізнавальних сил оточення; здатність до пізнання сутності моральних принципів іншої людини тощо.

На соцієтарному рівні виявляються: здатність людини до осмислення та оцінювання поведінки оточення для суспільного блага; уміння впливати на встановлення справедливості в соціальному устрої; дотримання громадського порядку, моральної дисципліни; досягнення громадянського миру та об'єднання людей, що проживають на одній території тощо.

До абсолютного рівня належать такі риси й характеристики людини, а також абсолютні цінності, що є універсальними, як: уміння дійти згоди та встановити мирний діалог задля єдності людства загалом; людинолюбство; гармонія, мир, любов; справедливість, свобода, права й гідність людини; віра, благочестя, премудрість тощо.

Усі ці рівні прояву толерантності у свідомості та поведінці людини, які загалом охоплюють поняття, що розглядається нами, на нашу думку, можуть бути представлені в особливій структурі. Перспективами подальших досліджень є розробка специфічних методик для виховної роботи з метою формування толерантної поведінки сучасної молоді.

Список використаних джерел

1. Аскоченский В. Киев с его древнейшим училищем Академиею / В. Аскоченский. – К.: Университетская Типография, 1856. – Ч. 1. – 370 с.
2. Библия. Книги Священного писания. Ветхого и нового Завета канонические. – К.: Христианское издательство, 1992. – 292 с.
3. Зеньковский В.В. Христианская философия /

References

1. Askochenskiy, V. (1856). *Kiev and its ancient school Academy*. Kiev: University Press. [in Russian].
2. *The Bible*. (1992). Books of Holy Scriptures, Old and New Testament canonical. – Kiev: Christian Press. [in Russian].
3. Zen'kovskiy, V. V. (2010). *Christian philosophy*. Moscow: Institute of Russian Civilization. [in

- В.В. Зеньковский; Сост. и отв. редактор О.А.Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – 1072 с.
4. Костомаров М. Закон Божий (Книга бугтя українського народу). – К.: Либідь, 1991. – 40 с.
  5. Огієнкові афоризми і сентенції / Зібрав і впоряд. З. Тіменик. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – 96 с.
  6. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – СПб., 1894. – Вып. 1. – С. 14-16.
  7. Піча В. М. З історії української соціологічної думки / Піча В.М., Черниш Н.Й., Кондратик Л.Й. – Львів, 1995. – 288 с.
  8. Повість минулих літ: літописні оповіді / переказ В. Близнеця. – [3-є видання зі змінами]. – К. Веселка, 2002. – 228 с.
  9. Сковорода Г.С. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, прозові переклади, листи. Бібліотека української літератури / Г.С.Сковорода. – К., 1983. – С. 117-118.
  10. Южнорусские летописи / Открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – К.: Изд. Университетской Типографии, 1856. – 164 с.
  11. Юркевич П.Д. Мир с ближним как условие христианского общежития / П.Д.Юркевич // Труды Киевской дух. академии. – 1860. – Кн. 1, отд. 2.
  12. Українська література XIV-XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. повісті. Поет. Твори / Авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитась; Упоряд. і приміт. В.П. Колосової та ін. – К.: Наук. думка, 1988. – 600 с.
- Russian].
4. Kostomarov, M. (1991). *The Law of the Lord* (Book of genesis of the Ukrainian people). Kyiv: Lybid'. [in Russian].
  5. *Ohienko's aphorisms and statements* (1996). In Z. Timenyk. L'viv: Institute of Ethnography NAS Ukraine. [in Ukrainian].
  6. *Records of Old Russian clerical and teaching literature*. (1894). SPb., 1. 14-16. [in Russian].
  7. Picha, V. M. (1995). *From history of Ukrainian sociological thought*. In Picha V. M., Chernysh N.Y., Kondratyk L.Y. L'viv. [in Ukrainian].
  8. *Tale of Bygone Years: chronicles*. (2002). (3 nd ed.). Kyiv: Veselka. [in Ukrainian].
  9. Skovoroda, H. S. (1983) *Poems, songs, fables, dialogues, treatises, parables, prosaic translations, letters*. Library of Ukrainian literature. Kiev. [in Ukrainian].
  10. *Southern Russian chronicles*. (1856). In N. Belozerskiy. Kiev: University Press. [in Russian].
  11. Yurkevich, P. D. (1860). *Peace with the neighbor as a condition of Christian life*. [in Russian].
  12. *Ukrainian literature in XIV-XVI centuries. Apocrypha. Hagiography. Pilgrims' works. Historiographic works. Polemic works*. (1988). Translated stories. Poetry In V. L. Mykytas', V. P. Kolosova. Kiev: Nauk. dumka. [in Ukrainian].

Рецензент: Троїцька Т.С. – д.філос.н., професор

Відомості про автора:

Москальова Людмила Юрївна

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького,
вул. Леніна, 20, м. Мелітополь,
Запорізька обл., 72312, Україна
doi:10.7905/нвмдпу.v0i10.675

Надійшла до редакції: 16.05.2013 р.

Прийнята до друку: 14.06.2013 р.